

УДК 911.3

Безлатня Л.О.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Культові об'єкти в структурі культурних ландшафтів міжзональних геоекотонів

Розглянута проблема виокремлення культових об'єктів релігійного походження в структурі сучасних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України; деталізовано поняття «культовий об'єкт» і «культовий ландшафтний комплекс», досліджено сакральні об'єкти і ландшафти міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» з виділенням сакральних урочищ, місцевостей, а також наведена характеристика сакральних ландшафту і простору. Частково досліджено основні функції сакральних ландшафтів та розглянуто варіанти сакральних ландшафтів християнської групи. Зазначено також, що у формуванні та функціонуванні культових об'єктів суттєву роль відіграють геоекотони території, що виникають між ними та прилеглими ландшафтами. Дослідження культових об'єктів у структурі сучасних ландшафтів міжзональних геоекотонів є перспективними тому, що вони часто є центрами відродження сільських і міських громад, селитєбних ландшафтів та етносів.

Ключові слова: культовий об'єкт, культовий ландшафт, структура, міжзональний геоекотон, відродження.

Безлатня Л.А. Культурные объекты в структуре культурных ландшафтов межзональных геоекотонів. Рассмотрена проблема выделения культовых объектов религиозного происхождения в структуре современных ландшафтов межзонального геоекотона «лесостепь-степь» Правобережной Украины; детализировано понятие «культовый объект» и «культовый ландшафтный комплекс», исследованы сакральные объекты и ландшафты межзонального геоекотона «лесостепь-степь» с выделением сакральных урочищ, местностей, а также приведена характеристика сакральных ландшафта и пространства. Частично исследованы основные функции сакральных ландшафтов и рассмотрены варианты сакральных ландшафтов христианской группы. Отмечено также, что в формировании и функционировании культовых объектов существенную роль играют геоекотоны территории, возникающих между ними и прилегающими ландшафтами. Исследования культовых объектов в структуре современных ландшафтов межзональных геоекотонів являются перспективными тем, что они часто есть центрами возрождения сельских и городских общин, селитєбных ландшафтов и этносов.

Ключевые слова: культовый объект, культовый ландшафт, структура, межзональный геоекотон, возрождение.

Bezlatnya LA Religious objects in the structure of cultural landscapes interzonalnyh heoekotoniv. The problem of isolating the cult objects of religious origin in the structure of modern landscapes interzonalnoho heoekotonu "steppe-steppe" Right-Bank Ukraine; detailed term "cult object" and "iconic landscape complex" studied sacred objects and landscapes interzonalnoho heoekotonu "steppe-step" with the release of sacred tracts, owners and Characteristics of sacred landscape and space. Partly basic function of sacred landscapes and sacred landscapes options considered Christian group. It indicated also that the formation and functioning of the cult objects play an important role heoekotoni territory that arise between them and the surrounding landscapes. Research cult objects in the structure of modern landscapes inerzonalnyh heoekotoniv are promising because they are often centers of revival of rural and urban communities, settler landscapes and ethnic groups.

Key words: ritual object, ritual landscape, structure, interzonalnyy heoekoton, revival.

Наявність проблеми. Зростаюча увага науковців до пізнання культурних ландшафтів ще не означає детального вивчення їх складових. Серед таких і культові об'єкти в структурі культурних ландшафтів, кількість і значимість яких постійно зростають. Культовим об'єктам більше уваги приділяють історики й архітектори., філологи й теологи; ландшафтознавці й географи лише приступили до їх детальних досліджень. В структурі культурного ландшафту культові об'єкти часто формують

його каркас, від якого поступово набуває того чи іншого змісту й сам культурний ландшафт. Цим зумовлена актуальність дослідження культових об'єктів.

Аналіз попередніх досліджень. Спеціальних досліджень присвячених культовим об'єктам України або окремих її регіонів у сучасній географічній та ландшафтознавчій літературі немає. Однак, виокремлюється цікава праця київських географів Я.Б. Олійника і В.В. Стецюка «Природні та етнокультурні феномени України» [7], де автори вперше розглянули найбільш значимі культові об'єкти (феномени) з погляду географів. Культові об'єкти в структурі антропогенних ландшафтів частково розглянуті в працях Г.І. Денисика [3, 4] і Ю.Г. Тютюнника [10, 11], етнокультурних – В.М. Воловика [1], С.П. Романчука [8, 9]. В окремих статтях культовим об'єктам більше уваги приділяється як об'єктам туризму та архітектури. У міжзональних геоекотонах культові об'єкти ландшафтознавцями не розглядалися.

Мета: дослідити культові об'єкти як своєрідні, часто унікальні, складові культурних ландшафтів, показати їх значимість для подальшого раціонального функціонування культурних ландшафтів у межах міжзональних геоекотонів.

Результати дослідження. Поняття «культовий об'єкт» в енциклопедіях, словниках і довідниках, зокрема й географічних, немає. Його використовують вільно, без будь-яких пояснень. Аналіз різноманітних трактувань поняття «культовий об'єкт», «культове місце» показує, що це поняття необхідно розглядати у їх вузькому і широкому значеннях. З ландшафтознавчого погляду можна використовувати термін «культовий об'єкт», однак краще «культовий ландшафт», «культовий ландшафтний комплекс».

У вузькому розумінні поняття «культовий об'єкт», «культовий ландшафтний комплекс» об'єднує (позначає) природні (натуральні й антропогенні) структури виокремлення або формування яких зумовлене релігійною діяльністю людей. До таких відносяться монастирі, церкви, костели й синагоги, каплиці, священні скелі, гори, джерела, місця паломництва, окремі могили, хрести тощо, а також території, що прилягають до них. У більшості випадків території навколо таких культових споруд огорожені.

Культові об'єкти зумовлені релігійною діяльністю, у більшості випадків (особливо у містах і селах) розташовані на видимих здалеку місцях – горбах, мисах, в гаях і, навіть, насипах та нішах на схилах долин річок. За населеними пунктами вони приурочені, здебільшого, до унікальних природних об'єктів (скель, джерел, окремих вікових дерев, озер тощо) або оригінального архітектурного доповнюють красу прилеглих до них ландшафтів. Здебільшого культові ландшафт пов'язані з релігією охороняти немає потреби. Їх реставрують, будують і оберігають місцеві громади.

На основі культових об'єктів релігійного походження виокремлено два класи антропогенних ландшафтів – сакральний і тафальний. Вони функціонують скрізь, зокрема і в структурі сучасного ландшафту міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України.

Сакральні об'єкти і ландшафти. Термін «сакральний» походить від латинського «sacrum», що у перекладі означає «священна річ» і пов'язана із системою знань про священні об'єкти, розташовані на земній поверхні. *Сакральний об'єкт* – це найменша типологічна структура, рангу фації у ландшафтознавстві. До них відносяться безпосередньо культові будівлі релігійного призначення – церкви, синагоги, костели, каплиці, монастирі тощо.

Подальшу класифікацію сакральних об'єктів можна проводити за матеріалом з якого вони збудовані: церква з каменю, церква з цегли, церква з дерева; за архітектурними ознаками, належністю до тієї чи іншої релігії тощо.

Близьке до лексеми «сакральний» є латинське слово «sanctus», що означає «оточений» огорожею. Таке трактування лексеми підкреслює центрально-периферійну структуру сакрального. З ландшафтознавчого погляду, поєднання сакрального об'єкту (церкви) з прилеглою до нього територією оконтуреного огорожею (кам'яною, металевую, з дерева, комбінованою) представляє собою *сакральне урочище*. Сакральне урочище – основний об'єкт дослідження ландшафтознавців, що вивчають сакральні ландшафти. У межах міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України сакральні урочища зустрічаються майже у кожному населеному пункті. Здебільшого ці урочища упорядковані (села) і є прекрасними зразками культурних ландшафтів релігійного походження. В окремих великих селах, містечках і містах сакральних урочищ є по 2-3 і більше. Вони відокремлені між собою і чітко виокремлюються на фоні селитебних ландшафтів.

Якщо в структуру сакрального урочища входять різнотипні сакральні об'єкти з прилеглими до них територіями (церква + костел, церква + каплиця тощо), такі урочища доцільно відносити до рангу *складних*. Складні сакральні урочища зустрічаються рідко ( ) переважно у центральних частинах містечок і міст. Інколи у результаті поєднання сакральних і тафальних ландшафтних комплексів формуються складні урочища *перехідного типу*: церква з прилеглою територією і кладовище. Такі складні сакральні-тафальні урочища зустрічаються не часто у межах міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України. Здебільшого вони розташовані на околицях сіл, містечок та міст.

Близьким до розуміння «сакральне урочище» є поняття «священне місце». Священне місце – це «... територіально локалізований вираз ієрофанії» [2, т. 2, с. 116], структурний елемент сакрального ландшафту, що як і урочища, часто формують його характерну конфігурацію. Священні місця (сакральні урочища) можуть частково або повністю покривати територію того чи іншого типу місцевостей перебуваючи його у сакральний.

Сакральних місцевостей культові ландшафтні комплекси у міжзональному геоекотоні не формують. Частіше вони складові натуральних або антропогенних типів місцевостей. Серед натуральних – вони частіше зустрічаються у межах терасового і плакорного, рідше силового типів місцевостей. Тут вони приурочені до незначних підвищень, горбів, мисів, інколи насипів або нарізних терас. Давні культові споруди оточені віковими деревами (переважає липа, ясен, клен, інколи ялина, горіх, черешня і яблуні); сучасні – газонами і квітниками. У містечках і містах культові релігійні споруди і сакральну урочища частіше складові малоповерхових та садово-паркових типів місцевостей. Однак і тут, давні сакральні об'єкти і урочища займають найбільш виразні ділянки відповідних місцевостей, а для будівництва нових займали будь-які вільні ділянки у межах міського ландшафту.

Сакральний ландшафт – поняття загальне і об'єднує всі попередньо охарактеризовані сакральні структури. «Місця проживання автохтонних етносів регіону включають сакральні об'єкти як у вигляді натуральних утворень (водні джерела, річки, озера, гаї, дерева), так і об'єктів етнокультури (сакральні-тафальні комплекси, архітектурні споруди). У такому підході під сакральним

ландшафтом розуміють частину етнокультурного ландшафту, яку свідомо виділяють та маркують святими місцями і яка відіграє важливу роль у традиційному світогляді місцевих етносів» [1, с. 224]. Звідси й вся складність процесу ідентифікації сакрального ландшафту міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України. Упродовж століть, північні лісостепові регіони міжзонального геоекотону населяли землеробські, південні-степові-кочові племена. Їх релігійний світогляд був різний, а при взаємодії можливо й формувався своєрідний місцевий (міжзональний?) поки що неіндіфікований. Враховуючи це, мабуть при виокремленні сакрального ландшафту міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» необхідно брати до уваги рекомендації ЮНЕСКО. Тобто, до сакральних ландшафтів відносяться територіальні комплекси, культурна цінність яких визначається наявністю священного наповнення і/або культового призначення. У такому розумінні сакральні ландшафти категоріально наближені до антропогенних ландшафтів: вони формувались упродовж століть і набули частину ознак фонових спочатку степових, а у подальшому й польових (сільськогосподарських) ознак. Це проявлялось у виборі священних місць, святилищ і пам'яток, зберігалось в релігійних обрядах, просторовому розташуванні сакральних об'єктів і ландшафтних комплексів тощо. Невипадково й визначень поняття «сакральний ландшафт» є багато (табл. 1). Складність

Таблиця 1

Визначення «сакрального ландшафту»

Автор, рік	Визначення
Ханцеверов Ф.Р., 1999	Сакральне місце – ділянка земної поверхні, відмічена культовими спорудами різних епох і релігій, зберігає сліди їх існування або зберегла його сліди, як попереднє або теперішнє житло певного божества або духу; заповідна територія, яка з погляду тих або інших магічних шкіл є «місцем скупчення окультної сили» [12, с. 207].
Романчук С.П., 2000	Сакральним ландшафтом ми пропонуємо називати природні або природно-антропогенні геосистеми, які виконують духовну функцію, пов'язану, в першу чергу, з релігійними запитами людства, які є об'єктами паломництва, тобто викликають прагнення до спілкування з ними у певній категорії населення. Важливою ознакою сакральних ландшафтів є збереження духовної (священної або сакральної) функції території протягом значного часу (іноді багато тисяч років), навіть при зміні релігійної та етнічної приналежності [8, с. 145].
Кулешова М.С., 2002	Сакральний ландшафт – це частина крупнішого соціокультурного утворення – культурного ландшафту, як земного простору, життєвого середовища достатньо великої (самозберігаючої і самоорганізуючої) групи людей. Простір сакрального ландшафту цільний і структурований, вміщує природні і культурні компоненти, освоєний утилітарно, семантично і символічно. [6, с. 34].
Гродзинський М.Д., 2005	Сакральний ландшафт – це образ священного простору, значення місць та конфігурацій якого сприймаються й успадковуються певними групами людей як прояви Вищої Сили (зокрема, Бога або богів) [2, т.2, с. 114].
Ковальов О.П., 2009	Духовний (сакральний) ландшафт – це дещо, подібне до розподілу духовного потенціалу і виникнення сакральних вузлів у просторі денної поверхні [5, с. 382].
Воловик В.М., 2013	Сакральний ландшафт є ієротонією священних місць, етнокультурного регіону, сформованих у процесі ієрофанії [1, с. 226].

визначення поняття «сакральний ландшафт» зумовлена й різноманіттям його функцій (табл. 2), кількість яких у міжзональних геоекотонах зростає.

Таблиця 2

Функції сакрального ландшафту

Функція	Характеристика сакрального ландшафту
Сакральна	Сакральний ландшафт формує підтримує і розвиває ту чи іншу релігію
Консолідуюча	Сакральний ландшафт є умовним центром певної території проживання мешканці етнічної групи або релігійної громади
Медіаторна	Сакральний ландшафт відіграє роль попередника між людиною і Богом у релігійній структурі Всесвіту
Комунікативна	Сакральний ландшафт є центром суспільного життя
Протекторна	Сакральний ландшафт може виконувати захисні функції
Лікувальна	Сакральний ландшафт сприяє оздоровленню
Туристична	Сакральний ландшафт як туристичний об'єкт
Природоохоронна	У межах ландшафту впроваджено режим збереження тваринного і рослинного світу

Розглянемо окремі з функцій сакральних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України.

Консолідуюча. Найпростішими *консолідуючими* ландшафтами були родові святилища, характерні для язичницького періоду. Вони займали у селитебних ландшафтах центральні місця і були об'єднуючими сакральними ландшафтами, спільними для кількох родів або населених пунктів. У східних слов'ян тафальні ландшафти були надзвичайно сакралізованими територіями. Особливу роль консолідуючі сакральні ландшафти відіграють при колонізації міжзонального геоекотону «лісостеп-степ». Вони стають центрами етнокультурного простору, а вже навколо них формуються селитебні ландшафти. Інколи заснування населеного пункту зводилось до вибору місця сакрального ландшафту [1].

Комунікативна функція сакрального ландшафту проявляється у спілкуванні людей однієї етнічної групи. Ландшафти, здатні справити незабутнє враження, ставали каркасом для міфологічної уяви архаїчних етносів. Ландшафти, які викликали відчуття страху, сприймалися як прояв Хаосу. І навпаки, ландшафтні комплекси, які викликали відчуття заспокоєння і приязні, були центрами прояву Космосу, тобто сакралізувались. У кочових племен північного степу геоекотону розуміння ландшафту було одно напрямленим, векторизованим, а тому переважали незначні сакральні центри (могили, кургани). Для землеробських культур південного лісостепу структура ландшафту була концентричною, з чітко вираженим центром – селом. Звичайно не весь селитебний ландшафт сприймався як сакральний, а лише та його частина, де упродовж року збирались люди відзначати релігійні та побутові свята.

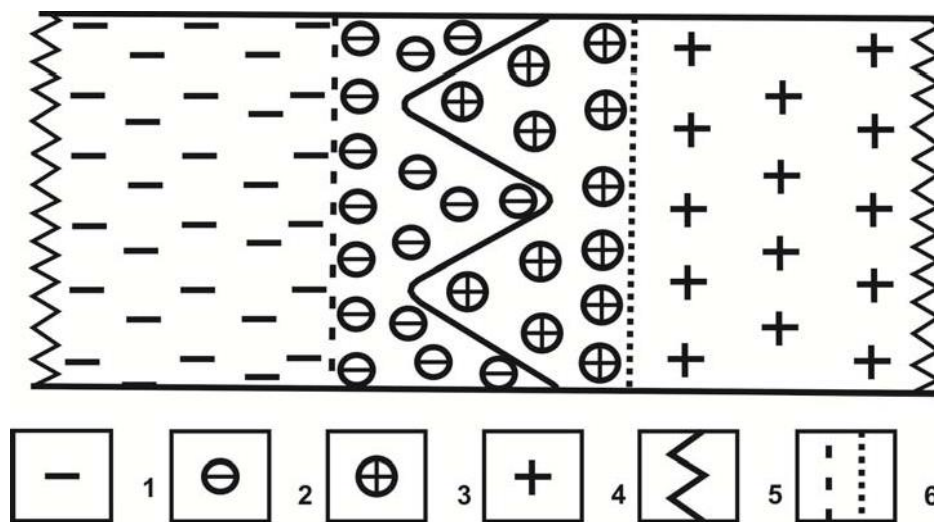
Розпочаті дослідження сакральних ландшафтів України дали можливість розробити їх загальну класифікацію, яку можна використати й для класифікації сакральних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України. У структурі сакральних ландшафтів геоекотону переважають сакральні об'єкти і ландшафтні комплекси християнської групи, є також, але мало, сакральні ландшафти іудейської та ісламської груп. Язичницькі та неязичницькі – представлені самотніми сакральними об'єктами, хоча їх відродження у майбутньому можливе (табл. 3).

У формуванні сакрального ландшафту міжзонального геоекотону має значення не лише окремі сакральні об'єкти та урочища, але і їх периферійна, контактна зона, за яку й зараз часто виникають непорозуміння серед прихожан різних конфесій (рис. 1).

Таблиця 3

Варіанти сакральних ландшафтів у християнській групі

Варіант	Характеристика
Соборний	Головний храм у місті, містечку або монастирі з прилеглими ландшафтними комплексами. Храміві комплекси включають територію з церквою, дзвіницею, цвинтарем, часто – огорожений. Довкола церкви насаджували липу гостролисту.
Монастирський	У складі комплексу кілька храмів, їдальня, лікарня, надбрамна та домова церкви, каплиця, дзвіниця; споруди допоміжного призначення; келійний корпус, будинок намісника, господарчі служби, недільна школа, готель, виробничі майстерні.
Храмовий	Залежно від напрямку християнства виділяють сакральні ландшафти православної церкви, костелу, кірхи з прилеглими ландшафтними комплексами.
Храм-пам'ятка	Розташовані у значимих місцях і на честь визначних подій. Через меморіальне значення та острівне розташування у селитебних ландшафтах мають специфічні архітектурні особливості.
Храмовий (при установах)	Входять до складу комплексів загального призначення: лікарні, пріюти, училища.
Оборонний храмовий	Виконує сакральну і белігеративну функції. Споруджували у XIV – XVII сторіччях.
Кладовищний храмовий	Виконує одночасно сакральну і тафальну функції. Розташовані на територіях кладовищ.

Рис. 1. Геоекотони сакрального ландшафту

1 – «чужі» сакральні ландшафти; 2 – вплив «чужих» сакральних ландшафтів; 3 – вплив «своїх» сакральних ландшафтів; 4 – «свої» сакральні ландшафти; 5 – лінія контакту ландшафтних комплексів; 6 – межа геоекотону.

Периферійна, частина сакрального ландшафту має геоекотонний характер. Перехідна смуга складається з послідовної зміни «своїх» сакральних ландшафтів перехідного геоекотону, – «чужих» сакральних ландшафтів (рис. 1). Геоекотонні ландшафти є своєрідною межею (території, відвойовані у «священного лісу», «священного степу»), буферною смугою у протистоянні різних етнокультур, яка дозволяє захищатись від взаємних загроз.

Присутність духовного, культового, як особливої категорії у сакральному

ландшафті, призводить до формування *сакрального простору*. Його розглядають у вузькому – релігійному і широкому, власне сакральному, розумінні. У межах міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України сакральний простір, як і сакральний ландшафт неоднорідний. Релігійний простір – це простір з ритуальних об'єктів, пов'язаний з діяльністю етносів. Для цього виду простору є визначений природний об'єкт – гора, дерево, джерело, камінь, лабіринт, печера. Саме такі священні місця формували упродовж століть, релігійний простір кочових племен північного лісостепу.

Сакральний простір ширший від релігійного і вміщує його. Сакральний простір представлений сакральними місцями і ландшафтними комплексами, що у більшій мірі відображають і природні умови їх розташування, і релігійну належність, і характер господарської діяльності віруючих. Як і сакральні ландшафти, сакральний простір класифікують. Цю класифікацію можна використовувати і для сакрального простору міжзонального геоекотону.

Висновок. Культурні об'єкти релігійного походження давно у полі зору науковців, особливо релігієзнавців, істориків, архітекторів та ін. Географи і ландшафтознавці їм менше приділяли уваги і лише на початку ХХІ ст. почали досліджувати культурні об'єкти з ландшафтознавчого погляду. Виокремлено своєрідний клас антропогенних ландшафтів – сакральні ландшафти. Однак, дослідження сакральних ландшафтів поки що не сконцентровані на їх загальних ознаках, класифікації та значенні. Регіональні відміни майже не розглядаються, ще менше вишукувань щодо їх особливостей у таких складних і оригінальних ландшафтних структурах як міжзональні геоекотони, де упродовж століть контактували не лише різні ландшафти, але й етноси та релігії. У подальшому необхідно детальніше дослідити структуру сакральних ландшафтів міжзональних геоекотонів, показати їх типові і нетипові ознаки, роль та значення у формуванні структури сучасних культурних ландшафтів міжзональних геоекотонів, зокрема й геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України.

Література

1. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування / В.М. Воловик. – Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013 – 464с.
2. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: Монографія. У 2-х т. / М.Д. Гродзинський. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – Т.2. С. 78-126.
3. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: монографія / Г.І. Денисик – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
4. Денисик Г.І. Антропогенне ландшафтознавство: навчальний посібник. Частина I. Глобальне антропогенне ландшафтознавство / Г.І. Денисик. – Вінниця: ПП. «ГД «Едельвейс і К», 2012 – 336 с.
5. Ковалев А.П. Ландшафт сам по себе и для человека: монография / А.П. Ковалев. – Харьков: Б. Книга, 2009. – 928 с.
6. Кулешова М.Е. Управление культурными ландшафтами и иными объектами историко-культурного наследия в национальных парках / М.Е. Кулешова. – М.: Изд-во Центра охраны дикой природы, 2002. – 105 с.
7. Олійник Я.Б. Природні та культурні феномени України / Я.Б. Олійник, В.В. Стецюк. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 215 с.
8. Романчук С.П. Сакральні ландшафти / С.П. Романчук / Проблеми ландшафтного різноманіття в Україні. – Київ: Інститут географії НАНУ, 2000. – С. 144 – 146.
9. Романчук С.П. Проблема сакральної традиції в ландшафті / С.П. Романчук // Фізична географія та геоморфологія. – 2001. – Вип. 41. – С. 66-72.
10. Тютюнник Ю.Г. Онослезивание ландшафта / Ю.Г. Тютюнник. – Киев: Издательско-печатный комплекс университета «Украина», 2010. – 212 с.

11. Тютюнник Ю.Г. От акультурного ландшафта к ландшафтоиду / Ю.Г. Тютюнник // Культурний ландшафт: теорія і практика [за ред. Г.І. Денисика]. – Вінниця: ПП «Едельвейс І К», 2010. – С4-10.
12. Ханцеверов Ф.Р. Эниология: чудеса без мистики. Книга научных версий / Ф.Р. Ханцеверов: [Международная академия энергоинформационных наук]. – М.: АНМ, 1999. – 445с.
1. Volovyk V. M. Etnokulturni landshafty mistechok Podillia: monohrafiia. – / V. M. Volovyk. – Vinnytsa: VNTU, 2011. – 270 s.
2. Hrodzynskiy M. D. Piznannia landshaftu: mistse i prostir: Monohrafiia. U 2-h t. / M. D. Hrodzynskiy. – Kyiv: Vydavnycho-poligraphichnyi tsentr “Kyivskii universytet”, 2005. – Т. 2. , S. 78 – 126.
3. Denysyk H. I. Antropogenni landshafty Pravovorezhnoi Ukrainy: monohrafiia. / H. I. Denysyk. – Vinnytsia: Arbat, 1998. – 292 s.
4. Denysyk H. I. Antropogenne landshaftoznavstvo: navchalnyi posibnyk. Chastyna 1. Hlobalne antropohenne landsaftoznavstvo / H. I. Denysyk. – Vinnytsia: PP “Edelweis I K”, 2012. – 336 s.
5. Kovalov A. P. Landshaft sam po sebe I dlia cheloveka: monohrafiia / A. P. Kovalov. – Harkiv: B. knyha, 2009. – 928 s.
6. Kuleshova M. E. Upravleniie kulturnymy landshaftamy innymi obektamy istoryko-kulturnoho naslediiia v natsionalnyh parkah / M. E. Kulieshova. – Moskva: Izdatelstvo Tsentra ohrany ohrany dikoi pryrody, 2002. – 105 s.
7. Oliynyk Ya. B. Pryrodni ta kulturni fenomeny Ukrainy / Ya. B. Oliynyk, V. V. Stetsyuk. – Kyiv: Vydavnycho-poligraphichnyi tsentr “Kyivskii universytet”, 2008. – 215 s.
8. Romanchuk S. P. Sakralni landshafty / S. p. Romanchuk / Problemy landshaftnoho riznomanittia v Ukraini. – Kyiv: Instytut heohrafiy NANU, 2000. – S. 144 – 146.
9. Romanchuk S. P. Problemy sakralnoi tradytsii v landshafti / S. P. Romanchuk // Fizychna geografiia ta geomorfologiiia. – 2001. – Vyp.41. – S. 144 – 146.
10. Tiutiunyk Yu. G. Onaslezhivanie landshafta / Yu. G. Tiutiunyk. – Kyiv: 2010. – 212 s.
11. Tiutiunyk Yu. G. Ot akulturnogo landshafta k landshaftoidu / Yu. G. Tiutiunyk // Kulturnyi landshaft: teoriia I praktyka [za red. H. I. Denysyuka]. – Vinnytsia: PP “Edelweis I K”, 2010. – S. 4- 10.
12. Khavertserov F. R. Eniologiiia; chudesa bez mistiky. Knyha nauchnykh versii / F. R. Khavertserov. – M.: ANM, 1999. – 445 s.

Подано до редакції 27.03.2015

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик

